

A FORMACIÓN DA CONCIENCIA LINGÜÍSTICA DE SARMIENTO

Xosé Luís Pensado Tomé

Este artigo do profesor Pensado, remitido xenerosamente pola súa viúva, dona Enriqueta Ruíz, forma parte dunha serie de inéditos de gran interese que o Boletín acollerá nas súas páxinas en sucesivas entregas. As páxinas que seguen son a primeira parte dun extenso estudio, dividido en tres apartados, co título xenérico de "La formación de la conciencia lingüística de Sarmiento".

Entre o material inédito remitido figura un título *Vocabulario histórico gallego* de indiscutida importancia para a lexicoloxía galega.

Sen gran dificultade pódese rastrexar a través da obra de Sarmiento toda unha problemática, quizais inconsciente, pero sempre operante, arredor da súa historia lingüística.

Céntrase esta sobre un feito cultural de grande importancia: na Galicia do seu tempo quen queira acceder á cultura, dende a mínima aprendizaxe das primeiras letras ata o grao máis elevado da mesma, pasando polo estudio da latinidade, ha de abandonar, necesariamente, a súa lingua propia e aprender a castelá, porque o galego "háblanle todos, así señores como rústicos. Pero en cuanto a la comunicación por escrito, unos y otros, usan el castellano, o afectan lo posible para escribir en ese idioma dominante" (*Memorias*, nº 285).

Fr. Martín fala galego na súa casa, coma seus pais, na rúa cos seus amigos, e ó aprender as primeiras letras xorde o seu primeiro problema, a lingua que ten mamado non serve. Hai que aprender outra, a castelá, e ó ensínala "los más de esos maestros no nacieron en Galicia, ni hicieron estudio de la lengua gallega, y castigan a los niños que suelen alguna voz o frase gallega, coma si dijera una herejía. No he leído semejante barbaridad, obligar a los niños a que estudien una lengua muerta, cual es la lengua latina, por otra que para ellos es más muerta, cual es la lengua castellana, y que olviden la lengua que han mamado" (*Educación de la Juventud*, 187).

Non é necesario probar que Sarmiento foi na súa xuventude un galego falante, así o proban moitas anécdotas das súas lembranzas infantís, que se amosan dabondo nos escritos da segunda metade da súa vida.: o *Onomástico Etimológico* está cheo delas: alí figura aquela de "¿Cal é a tua man dereyta?" e sinalando co índice da man esquerda o dedo da cicatriz da dereita, dicía "Eta" (nº 480); ou estoutra que recorda na longa misa dunha hora que os seus tenros xeonllos tiñan que aguantar na igrexa de San Xoán de Deus de Pontevedra, e que para enganalos botaba os seus ollos polas paredes, rexistrándoo todo e preguntándolle a súa nai: "Mi madre, ¿que quère decire charitas?"; súa nai reprendíao por non atender á misa, pero pouco despois volvía preguntar: "mi madre, ¿qué quère decire humilitas?" (nº 134), ou aqueloutra na que lle preguntan na súa casa quen predicou un sermón y responde: "Predicou un frade de Lérez vestido de branco" (nº 195) ou en fin, aquela expresión de "vamos a armar os panterlos" (nº 205). O mesmo sucede coa *Colección de Voces y Frases Gallegas*, obra de longos anos, alí rebolen as lembranzas galaicas, xa cheas de preo-

cupacións lingüísticas, xa tamén centradas nunha vida devota: na igrexa de San Bartolomeu, encima da cabeza da Virxe colgaba un *huevo de avestruz*, chamábanlle a aquela Virxe, a Virxe da O e Sarmiento dáballe unha axeitada explicación, chamábase así porque tiña un *ovo* na cabeza; o recordo do cura que dicía a misa nos xesuítas, que os nenos chamaban “*o crego Jacinto*”, sérvelle para dar nome ó de Taboadelo; os medos, compañeiros xa de toda a súa vida, con que de neno o asustaron lémbrense coas “*brujas de Cangas*”; o xogo infantil *rapadiño do cou coul pasou polo río e non se mollou*” sen dúbida era unha inocente burla dedicada ós que se acababan de rapar; tamén alí se lembran as primeiras coplas que cantou e as súas aventuras escolares como aquela, froito dunha batalla de pedras, que lle custou a dentadura ó seu compañeiro Xoan de Acuña, e que el bautizou chamándolle “*A Morte Sopitaña*”, alcume que lle quedou toda a vida e co que aparece nas *Coplas*.

A vida e as aventuras da escola tamén as evoca alí; con este motivo aparece o recordo da xerga estudantil de Pontevedra: por San Lucas comezan as clases e con motivo de comentar o nome do peixe *trancho* recorda: “Siendo yo niño era tanta la abundancia que por San Lucas concurría a la Ría de Pontevedra, y por el grande concurso de *estudiantes aldeanos*, a estos llamábamos “*tranchos*”.

Como por unha estraña casualidade os *tranchos* e os *estudiantes aldeanos* pululaban pola semana de San Lucas, estes recibiron o nome daqueles.

Moitas veces tería visto no colexio a chegada da *carabela*, que “significa aquella cesta en que los padres envían todos los sábados a sus hijos aldeanos, que estudian la Gramática en los padres jesuitas de Pontevedra, los alimentos precisos”, e que tanta alegría darían ós pobres estudantes. O nome non era privativo de Pontevedra xa que tamén se empregaba en Santiago de Compostela, entre os estudantes, coa mesma significación e así o usaba J. A. Torrado nun romance premiado no VII asunto das Festas Minervais de 1679: “Donde se gasta e consome/milleiros de *carabelas*/ como cada dia entran/ por esas portas Faxeirás”. Unha variante masculina *carabelo* rexistra J. F. Ayala Manrique no seu *Tesoro de la Lengua Castellana*, ms. “*caravelo*, cesto o canasto, voz que usan los gallegos” (Gili Gaya, *Tesoro Lexicográfico*, s.v.), pero xa con sentido máis xeral.

Recorda tamén que “es vulgar en los estudiantes gallegos, cuando se les pregunta la lección “*esquezeu o se me esquezeu*” por “olvidóseme o se me cayó de la memoria”.

Noutra ocasión advirte que “en Pontevedra se dice *Pedro hizo una godalla* significando que hizo novillos o se escapó de la escuela” (*Conjeturas*, f. 170 r.).

Tamén evoca o “verbo *rañar* en gallego, y es cuando uno toma la lección de *Arte* a un niño, y va haciendo tantas rayas con la uña en la margen cuantos son los puntos que yerra; y así se dice que fulano *raña* mucho cuando toma le lección” (*Onomástico* nº 169).

Episodios da súa propia historia lingüística afloran a cada momento e son moi expresivos para comprender como efectivamente o castelán era “*lengua muerta*” para aquel neno galego; lembremos esta evocación: “tiempo hubo en que, no habiendo yo visto *pavos*, oyendo contar en un cuento que a uno le habían mandado guardar los *pavos*,

entendí que le habían mandado guardar los *pabíos*, que son los cabos de las velas” (*Onomástico*, nº 194). El, falante galego, asocia ó *pavo* castelán co foneticamente máis parecido na súa lingua, o *pavío*. A palabra *cerrajas* é descoñecida en Galicia, e cando era rapaz, ó oír a expresión “*agua de cerrajas*”, supuña que a tal auga era aquela na que os *cerrajeros* caldeaban os ferros; *cerrajero* e *sarralleiro* eran fálilmente equiparables no seu idiolecto, e *cerrajas* analizada nesta perspectiva achegábase á familia do *cerrajero*.

Son estas anécdotas, probablemente, desenganos íntimos, froitos inevitables das esixencias da presión do castelán. Non hai dúbida de que non sería el o único falante sometido a estes erros. Caso parecido é outro que lle contaron: “Acabo de oír a un castellaño que estando en Galicia, había oído allí a un chico que estaba voceando para meter en la memoria esto: “*tu mihi dabis poenas*”, “tú me las pagarás”. O chiste estaba en que o rapaz pronunciaba *pagarás* como esdrúxulo. Así repetía mil veces: “*tu mihi dabis poenas*, “tú me las págaras”, “*tu mihi dabis poenas* “tú me las págaras”. A isto engadíase o bordón “ahora, ahora”, di, “*tu mihi, tu mihi*”, “*dabis, dabis*”, “*tu me las págaras, págaras, págaras*”, etc. ¿É esto exercitar a memoria? ¿Qué é isto senón un arbitrio para trastornar as potencias intelectuais da xuventude, cando están máis aptas para a ensinanza?

“Advierto –segue a decir– que hay expresión gallega casi idéntica con la expresión castellana “*tu me las pagarás*”, y que no la ignoraría el estudiantillo, pues la oíría a sus padres más veces que quisiera cuando le amenazaban con esta tremenda expresión “*cala que ti más pagarás*”.

¿Pues cómo el chico estudiaba *págaras* y no *pagarás*? Creo que he descubierto la causa. Hay en Castilla la máxima de que en tales y en tales ocasiones nada han de hablar los estudiantes en su vulgar *castellano*, sino en *latín*. En Galicia hay más: y es que cuando hayan de hablar en vulgar los estudiantes, *es delito el hablar en gallego y no en castellano*.

Sábese que los gallegos no entran bien en la pronunciación castellana del *ja, ja, xa, xa*; y que si han de pronunciar la voz *pájaras* como en Castilla, dirán *págaras*. Creería el chico que *págaras* era castellano y así lo estudiaba de memoria” (*Onomástico*, nº 215-217).

É moi importante esta anécdota polo que dela se deduce; o estudante ó ler no seu libro de latín a palabra “*pagarás*”, non pensou no máis elemental, que sería telo asociado significativamente co galego “*pagarás*”; nada diso; veu nada menos que a identificala coa pronunciación que el daba á palabra “*pájaras*”, que a pronunciaría como “*págaras*” a consecuencia de que os galegos dos tempos de Sarmiento tiñan moita dificultade para reproducir o son fricativo velar xordo, iota do castelán. Que tivese caído neste erro era bastante fácil xa que non sabía latín, nin sabía castelán, e tirou polo lado máis difícil tomando como base o substituto máis habitual do iota castelán, o gue fricativo velar sonoro.

Tal feito, mencionado con enorme frecuencia por Fr. Martín serve para demostrar que no galego do seu tempo non había *geada*, xa que se a houbese, non tería a lingua que acudir á substitución do iota castelán polo máis parecido do seu sistema fonemático, o gue fricativo velar sonoro.

Nun traballo noso, que axiña verá a luz, tentamos probar, con máis detalles, que a *geada*, é un fenómeno causado pola presión do castelá sobre o galego; unha protesta contra este primeiro intento de adaptación, frustrado pola burla dos oíntes casteláns, e que, pola presión engadida da lingua dominante, remátase por aprender a articular o iota, pagando como prezo, a creación dunha seguridade articulatória do gue nativo, resultado da burla coa que se censuraba o primeiro intento de adaptación. O recordo das primeiras substitucións de 'J' por 'G', aínda hoxe presente na xente menos cultivada, provoca que se termine desterrando da lingua tradicional o son 'G' e se substitúa por un iota.

Todos estes episodios da historia lingüística dun galego falante que se ve obrigado a aprender o castelán, non nos cabe a menor dúbida que contribuíron a aguzar a conciencia lingüística de Fr. Martín, deles nace a súa virulenta protesta contra a invasión castelá de Galicia. Protesta que se reafirma co paso dos anos, e sobre todo na segunda parte da súa vida cando volve tomar contacto coa lingua que ten mamado, é dicir arredor de 1745, época da súa segunda viaxe a Galicia, e máis tarde polo 1754, cando realiza a terceira e última. Será a raíz da primeira cando naza nel unha especie de *plan de defensa e ilustración de la lengua gallega*, ó que vai consagrar a maior parte dos seus escritos de inspiración propia, (que como é natural se vían interrompidos polos de encargo ou suxestión allea) e que fundamentalmente son os seguintes: *Colección de Voces y Frases Gallegas* (1746-1770 ou 1771), *Onomástico Etimológico de la Lengua Gallega* (1757-1769), *Elementos Etimológicos según el Método de Euclides* (1758-1766) e o *Catálogo de Voces Vulgares y en especial de Voces Gallegas de Diferentes Vegetables* (1745-1757).

O curioso é que a presión do castelán foi tan grande que como el mesmo nos di: “En treinta y cinco años que faltaba de Galicia apenas había estado tres meses (os tres da primeira viaxe, 1725, de Oviedo a Pontevedra) en aquel Reino, y casi me era ya desconocido el idioma gallego, y sólo me acordaba en confuso de las voces que había mamado” (*Elementos*, BRAE, XV, 672).

Tan verdade era isto que cando no ano 1726 e parte do 27 estivo en Toledo co Padre Mecolaeta catalogando o arquivo da catedral, a pesar de ter nas súas mans o códice toledano de *Las Cantigas* de Alfonso X O Sabio, non o examinou co detemento e afecto que sería de esperar, e el mesmo recorda, na carta ó Padre Rábago que inicia a *Colección de Voces y Frases Gallegas* ou *Glosario*: “dije arriba que no leí cosa escrita en gallego. Acordéme después que el año de 727 vi en la Biblioteca de Toledo un códice manuscrito, en pergamino y en folio, que contiene los *Desires* o *Coplas* que hizo el rey don Alonso el Sabio en loor de Nuestra Señora y sobre los milagros que obró con su padre San Fernando. Vi dicho códice, pero como no estaba allí para leer y copiar para mí, sino para coordinar, no puedo decir que le leí.”

A súa primeira viaxe a Galicia do ano 25 non logra espertar a súa conciencia lingüística galaica; primeiramente amósase como curiosidade puramente filolóxica, científica, desapaixonada, despois vai cobrando vigor e o lingüístico acaba por facerse social.

Non ten o menor reparo en confesarllo ó Padre Rábago: “Tampoco había pensado en averiguar el origen de las *voces gallegas* hasta el año de 45, cuando, por una tal cual inclinación anterior a conjeturar sobre la etimología de algunas *voces castellanas*, la extendí sin particular estudio a penetrar el origen de las *voces gallegas* conforme las iba oyendo en Galicia”.

Vemos, xa que logo, a Sarmiento primeiro inmerso no ambiente galego e, despois de 1745, volve somerxerse nel, pero ¿qué sucede entre ambos períodos? ¿Como recibiu Sarmiento o impacto da Corte e o corte que desde o ano 1710 o separa radicalmente da súa primeira lingua? ¿Cómo recibiron a Sarmiento os irmáns da Orde do convento de San Martín? ¿Qué impresión causaría nun medio castelán aquel rapaz de 15 anos?

Algo podemos rastrexar do que foi a súa historia lingüística castelá desde o ano 1710. Alá aparece recordado corenta e dous anos despois, cando a finais de maio de 1758, está escribindo no seu *Onomástico*, un episodio lingüístico que é moi revelador: “es verdad –recorda- que los gallegos rústicos no entran bien en algunas pronunciaciones *moriscas* que hay en la lengua castellana, porque, siendo la lengua gallega labial, no se acomoda el gallego a abrir un palmo de boca y a sacar un palmo de lengua para pronunciar las letras *guturales* que han quedado de los *moros*. Tampoco las *tres* naciones dichas pueden entrar en esas pronunciaciones africanas. Y, con todo, ninguno se ríe de ellos: esa risa está reservada contra los gallegos.

Bien es verdad que los gallegos –segue a decir o beneditino- se podrán reír también de los castellanos porque no aciertan con la pronunciación gallega, la misma que es común a *italianos, franceses, catalanes, asturianos y portugueses*, en especial en las letras GE, GI, *jota* y X. A un castellano que chasqueaba a un gallego porque no pronunciaba “*Gerónimo*” a lo moruno, sino “*Guerónimo*” a la griega, y a la latina, le dije yo que pronunciase a la gallega estas voces, que yo pronuncié antes, “Jorge”, “axenxos”, “San Xenxo”, “Alxóuxeres”, “desejo”. “agergillar”, etc., y todos se rieron de su ineptitud para pronunciarlas.

Hace ya cuarenta y dos años que a otro que quiso reírse de mí, porque su hábito era reírse de todos los gallegos, a causa de la GE, GI, le dejé con un palmo de su boca abierta, probándole que no él sino los gallegos pronunciaban mejor la GE, GI, y le cité el *Arte* de Nebrija. También soltó su ignorante risa al oír cita semejante. Púsele el *Arte* en la mano y le di registrado aquel pasaje en que Nebrija dice que la pronunciación de los castellanos en las sílabas CE, CI y GE, GI es una corrupción, pues se deben pronunciar uniformemente como si fuese con K, v. g. KA, KE, KI, KO, KU; y la G como si tuviese U licuescente: GA, GUE, GUI, GO, GU”, (*Onomástico*, 118-119).

Este episodio parece ilustrar que por 1716, seis anos despois da súa saída de Galicia, aínda Fr. Martín non lograra impoñerse na articulación do iota, e incorría en substitucións coma as de *Guerónimo* ou de *págaras* que xa temos visto.

É moi probable que tampouco abandonase o seu propio acento, xa que adoita facer alusións ás burlas e risas que ocasiona: “El acento y tonillo de los gallegos ha cargado con

el desprecio de todos los que no lo son. Consiento en que no les guste pues también enfada a los gallegos el tonillo de los portugueses, andaluces, valencianos, catalanes, aragoneses, navarros, asturianos y manchegos; y no les enfada el castellano porque no saben cual es” (*Elementos*, BRAE, XV, 456).

Despois da lectura destes recordos de natureza lingüística non resulta arriscado imaxinar como se foi forxando a preocupación constante que pola linguaxe sente Sarmiento. Nela, á parte dunha viva curiosidade por saber o que cada palabra significa –llembrémos a *Charitas* e *Humilitas* que distraen a súa atención na longa misa de San Xoan de Deus- esta sen dúbida se vería presionada pola necesidade de aprender o castelá, lingua para os galegos “*poco menos extraña que la moscovita o morisca*” (*Educación*, 228). E a loita contra o seu substrato galaico obrigouno sen dúbida, para non provocar a risa dos circundantes casteláns, a unha intensificación do estudio de dita lingua, a fin de non soamente non ser censurado, senón tamén para poder censurar a aqueles que non tiñan outro mérito que falar a súa lingua coma papagaios.

A súa pluma, xa antes de saír de Galicia estaba ben exercitada, xa que el mesmo nos recorda que “hasta 1710 escribí muchos pliegos para cosas de mis padres y para la *Gramática* (*Vida y Viajes*, p. 4). O feito amósanos que a cultura do fogar non sería moi grande xa que a pouca que tería Fr. Martín, daquela Pedro Xosé, aínda podía ser aproveitada por seus pais; os pregos dedicados á *Gramática* versarían sobre a latina e a súa tradución ó castelán.

Deixa Sarmiento Pontevedra o 3 de maio de 1710 e entra no convento de San Martín onde profesa o 24 de maio do ano seguinte. En outubro dese mesmo ano sae para o colexio de Hirache onde permanece ata mediados de abril de 1714 en que regresa a Madrid. Dos tres anos de estancia en Hirache estudiando Artes, saen, na súa extensa obra, recordos de tipo lingüístico: desde este, empregando as súas propias palabras: “acuérdome que estando el año de 713 en Navarra, noté que un portugués llamó *nácaras* a las castañetas”, ata toda unha rica serie de palabras dilectais rioxanas que alí aponitou: *andoça* ou *andoza*, *arañones* ou *marañones*, *argamón*, *amostajo*, *ayuco*, *ballueca*, *borros*, *corilos*, *calderón*, *hacer los celebones*, *feldoce*, *handoce*, *gambre*, *lueso*, *livieso*, *murgallo*, *ocetes*, *palera*, *pañarrasolla*, *quera*, *talamosque*, *tan*, *yasa*, *xulio*, *rica*, *zaborra*, etc.

Toda esta serie, e moitas outras, que aparecen nas *Conjeturas* ou no *Glosario*, inducen a pensar que xa por volta de 1713 tiña o autor a preocupación lingüística ben arraigada, e senón ós seus papeis, á súa feliz memoria, daba o coidado de anotar toda palabra descoñecida, para logo sometela a estudio.

“A mediados de abril, salí de Hirache para volverme a Madrid. Y a principios de octubre salí de Madrid para el colegio de San Vicente de Salamanca, a estudiar la Teología (*Vida y Viajes*, p. 5).

A súa vocación fai que se dedique á copia de alfabetos durante o verán madrileño, alternando con este traballo un proxecto de dicionario grego, latino e castelán.

O manuscrito de *Vida y Viajes Literarios* ofrece nesta pasaxe pertencente á redacción do P. Xosé de Goyanes un evidente erro como imos ver. Di: “Entonces aun no tenía yo barbas cuando tenté hacer un vocabulario etimológico de las lenguas latina, gallega y castellana. En este año compré la *Universa Grammatica Graeca* de Clenardo con Autesigmano, Alejandro Scoto, etc. impresa en León en 1593, que a la verdad es un tesoro. Yo poseía el Calepino de Paseracio, pero echaba de menos un diccionario griego, ¿Que hice?, dividí en diferentes clases las diferentes terminaciones de los verbos griegos con un latín. Sé que estos papeles no los arrojé a la calle, pero no sé en donde están. Pero aquel pueril trabajo me tuvo quien me lo sugiriese ni quien me lo enmendase. Y ahora reflexiono en lo que entonces ejecutaría gustoso, si hubiese director competente y que contemplase mi curiosidad”. (*Vida y Viajes*, Edic. Viñas Cortegoso, pp. 6-7).

Compulsada esta pasaxe coa redacción doutra similar dos *Elementos Etimológicos*, quedamos sorprendidos pola semellanza, e moitos nos tememos que as variantes do texto de Goyanes non sexan máis que extractos das noticias biográficas con que Sarmiento adoitaba adornar os seus traballos. É ben evidente que o texto anterior é o desta pasaxe: “Aun no tenía yo barbas cuando tenté hacer cosda semejante. El año de 1714 compré la *Universa Grammatica Graeca* de Clenardo con Antesignano, Alejandro Scoto, etc. impresa en León en 1593 que, a la verdad, es un tesoro. Ya poseía el calepino de Passeratio, pero echaba de menos un Diccionario Griego. ¿Pues qué hice? Dividí en diferentes clases las diferentes terminaciones de los verbos griegos. Tomé el Passeratio y, repasándole todo, iba entresacando los verbos griegos. Los iba colocando en papeles aparte, según las clases correspondientes, comenzando por los verbos griegos con su latín. Para aquel pueril trabajo ni tuve quien me lo sugiriese ni quien me lo mandase. Y ahora reflexiono en lo que entonces ejecutaría gustoso si hubiese director competente y que contemplase mi curiosidad.” (BRAE, XVII, 733).

Segundo o primeiro texto, no ano 1714 Sarmiento entretíñase preparando un Vocabulario Etimolóxico das Linguas Latina, Galega y Castelá. Isto é desmentido polo propio autor que nidiamente advirte na Carta a Rábago, antes citada, e noutras pasaxes da mesma *Vida y Viajes*, polo tanto hai que concluír que o responsable do erro é o propio P. Goyanes. El amañou á súa maneira a pasaxe dos *Elementos*, que está integrada dentro dunha exhortación ós seus paisanos para que fagan un vocabulario latino-galego-castelán, e dilles que non é cousa difícil xa que cando aínda non tiña barbas xa tiña el feito cousa semellante. Goyanes substitúe pola súa conta a frase “hacer cosa semejante” por “hacer un vocabulario etimológico de las lenguas latina gallega y castellana, que evidentemente está en contradicción co que segue a continuación. Nótanse tamén erros de lectura como “Autesigmano” por Antesignano” e supresións como “Tomé el Passeratio, y, repasándolo todo, iba entresacando los verbos griegos”. Isto obríganos a restar bastante fe á suposta autobiografía de Sarmiento, que Viñas Cortegoso suxire, con reservas, que poida deberse a unha segunda redacción do manuscrito de Ourense que debemos a

Goyanes. Custa traballo supor que Sarmiento, ó redactala tivera empregado as mesmas palabras que utiliza na pasaxe dos *Elementos Eimolóxicos*, e moito menos admitir que Goyanes completou a copia orixinal con pasaxes autobiográficas que tiña lidos na súa obra.

En consecuencia, para nós, no que Fr. Martín se ocupaba no verán de 1714 era en copiar alfabetos, ler na biblioteca de San Martín, e divertirse en formar un diccionario grego.

En outubro do mesmo ano vén a Salamanca para estudar teoloxía e permanece no colexio de San Vicente ata principios de xuño de 1716. Alí, entre os seus divertimentos filolóxicos, menciona a copia de corenta alfabetos orientais tomados de Ambrosio Theseo. Da súa época salmantina afloran, á parte da súa visión da Universidade, francamente negativa, recordos filolóxicos, tanto nas *Conjeturas* como no seu *Glosario* e nalgunhas outras obras; falando do río *Alberche* advirte “en Salamanca llaman así al arroyo que pasa por el lugar” (*Conjeturas*, 38 v.), o nome do “*Teso*”, “paseo de Salamanca en donde se hace la feria. Covarrubias dice se llamó así porque nunca se rompe el terreno y siempre está *tieso*. No creo tal cosa; llámase *teso* porque está en alto y es como un altozano”.

Cando volve a Madrid, pasa o verán na biblioteca do convento, e en novembro parte como pasante ó colexio de Eslonza; da súa estancia alí tamén nos deixou recordos filolóxicos, o máis curioso, e que completa unha pasaxe de Feixoo, é o do asno *Julio*: “Téngase presente la graciosa historia, que el Ilustrísimo Señor Feijoo pone en su *Teatro Crítico*, de aquel pollino del monasterio de S. Pedro de Eslonza, colegio de Pasantía de monges benitos, y al cual llamaban *Julio*. El llamar siempre *julio* al pollino manso que tenía el colegio para ir a León a buscar las cartas, etc., prueba que *julio* no significaba persona sino *cabestro*. Siendo colegial el dicho señor Feijoo, se llamaba *julio* el pollino actual, y ya venía por tradición ese nombre. Casi veinte años después, cuando yo fui pasante en dicho colegio, también se llamaba *julio* el pollino sucesor; y así se fue continuando hasta que no sé quien comenzó a ponerle otro nombre muy impropio para borrico, y muy ridículo para el empleo.

Se debe pues restituir el nombre de *julio* al pollino que al presente es, o en adelante fuere en dicho colegio. Se le debe rectificar su ortografía, escribiendo, no *Julio*, que no viene al caso, ni al borrico, sino *xulio*, que viene clavado al borrico y empleo, como a sus antecesores. Y que se le quite el *don*, pues ni sus antepasados le han tenido, ni él le debe tener. *Julio* a secas se llamaba en mi tiempo, *xulio* a secas se debe llamar, de aquí en adelante, y escribirse así, pues la S de su raíz *subula*, es de las sibilantes, que se transforman en X, y jamás en J” (*Glosario*, f. 348 r.-349 r.).

Este ilustre burro, do que Feixoo (*Racionalidad de los Brutos*) nos recorda os seus feitos e Sarmiento o seu nome, tiña o costume de escapulirse da corte, e abrir a súa porta se non a pechaban ben, os xoves, para non ter que ir a León, cousa que non facía os demais días de semana. (BB. AA. EE. LVI, 136 b.).

Alí mesmo oe dicir que nun documento do dito mosteiro figuraba unha estraña cláusula: “Pónese en él una gallina de renta, pero con la calidad que no diga *pi ni clo*; esto es:

ni tan pequena, que aun pée, como pollita, ni tan añeja, que ya *chuequee* o *cloquee*, como gallina caduca” (*Glosario*, f. 275 v.) A anécdota repítese no *Onomástico*, pero con máis claridade: “he oído que en un instrumento de tierra de León, se pone de renta una gallina que no diga *pímelo*. Todos extrañaron la voz, hasta que uno leyó *pi* ni *clo*, y la entendieron todos.” (n.º 68). Outro recordo desa época aparece en *Conjeturas*: “estoy en que hacia Eslonza se llama *estojo* y no *destojo*, cuando en las fiestas se mata una o dos vacas y se reparte a los cofrades como en rifa a quien dé más para el santo” (F. 160 r.).

A súa estancia en Eslonza durou tres cursos, ata o ano 1720, regresando nos veráns a Madrid; alí familiarízase co dialecto vivo leonés, e unha longa serie de palabras leonesas que cita nas *Conjeturas* de seguro foron aprendidas nesta época; aínda que non hai que esquecer que os seus itinerarios de viaxe por terras de León, camiño de Galicia e volta cara a Madrid, ofrecen apuntamentos de voces que ía oíndo, sobre todo de plantas e topónimos.

En novembro de 1720 parte para Asturias para explicar Teoloxía no convento de Celorio. Reside en Asturias cinco anos: desde que chega ata maio de 1723 en Celorio, a partir desta data, en San Vicente de Oviedo. Deixa Asturias en xuño de 1725 e parte cara a Pontevedra para despedirse da súa nai, pasando por Ribadeo, Mondoñedo, Betanzos, A Coruña, Santiago; está de regreso en Madrid o 27 de outubro. Da etapa asturiana quédanos unha boa cantidade de noticias moi interesantes, xa que ás veces son as documentacións por el subministradas as primeiras mencións das palabras. Recordemos soamente as que comenta nas *Conjeturas*: *jana*, *capudrio* ou *capudre*, *bodones*, *bárgano*, *bas-tranca*, *copín*, *compango*, *codoxo*, *churumba*, *escovio*, *esquírol*, *farrapas*, *ganzo*, *catacho*, *galerna*, *sallo*, *lapa*, *Langredo*, *llobina*, *leocántaro*, *erbedo*, *macona*, *tariello*, *mangre*, *Obona*, *Oviedo*, *osas*, *Ozero*, *alforxones*, *piorno*, *tocho*, *picatosta*, *torga*. Hai bastantes máis no *Glosario*, no *Onomástico* e noutras obras súas. A isto temos que engadir a lectura dos documentos medievais: en Oviedo le o *Becerro de Don Gutierre*, segundo cita na voz *anubda* das *Comjeturas*, e moitos outros instrumentos nos que fundamenta as súas etimoloxías.

Desde o 27 de outubro ata comezos de febreiro está no convento de San Martín de Madrid, alternando as súas lecturas de varia erudición con papeis satíricos, e entra en contacto cos falsos Cronicóns. A primeiros de febreiro marcha co P. Mecolaeta a Toledo para catalogar o arquivo da catedral, alí pasa 15 meses e entrambos redactan un *Índice del Archivo* e outro da *Biblioteca de Manuscritos*. Desta época proceden abundantes mencións léxicas de voces peculiares da rexión: *alnafe*, *alkana*, *alaxor*, *apelde*, *almelga*, *buzonera*, *cahiz*, *cigarrales*, *cuca*, *migeros*. Unha parte destas palabras foron oídas, outra parte recollidas na lectura dos instrumentos, entre os que figuran os *Fueros* da cidade e o manuscrito do *Libro de Buen Amor*, segundo advirte en *Conjeturas* con motivo da palabra “guliarra”: “en Toledo leí la voz *guliarra* por zorra, en un poema castellano antiguo sin principio. Coloquio entre Carnal y Cuaresma del Arcipreste de Hita”. É dicir, por volta de 1726 ou 27 xa Sarmiento coñecía o poema do Arcipreste de Hita, na versión do ms. Gayoso, catro anos antes que L. J. Velázquez publicara as primeiras noticias modernas

sobre esta obra nos *Orígenes de la Poesía Castellana*, que lle foran comunicadas por una “persona muy docta” pero que non tiña consultado outro manuscrito que o de Gayoso.

Hai que recoñecer que por entón os intereses lingüísticos de Sarmiento eran puramente casteláns, xa que, como temos dito, deixou un pouco á marxe da súa curiosidade o códice das *Cantigas*, pero non, en cambio, este do Arcipreste. Ben é verdade que o seu estado de desorde puido inducilo a ler con máis coidado para adquirir exacta noticia do seu contido, e a partir de aquí que tivese reparado no seu rico léxico.

Á volta de Toledo establécese Sarmiento definitivamente en Madrid e entra na defensa do seu mestre Feixoo, atacando a don Juan de Lesaca, médico toledano, impugnador do tomo primeiro do *Teatro Crítico*. En Toledo respondeu a este ataque co seu *Martinus contra Martinum* escrito a finais de 1726 sen ter presente libro ningún. Deste traballo di unha nota da mesma letra do copista da Colección Dávila: “Este papel está lleno de insulseces, dichos helados, poco moderados y sin nada de instrucción. Su estilo es plebeyísimo, como por lo común es el del P. Maestro.”

Precisamente por esta mesma razón, constitúe para a lingüística un excelente material de estudio da fala vulgar e do libelo no século XVIII.

No ano 28 xa está convertido en corrector dos tomos de Feixoo e en apoderado na Corte para toda clase de problemas que presente a impresión.

Dous anos máis tarde é cando se produce esa inclinación definitiva cara ó estudio das etimoloxías como único e definitivo camiño para a exacta interpretación e comprensión do léxico castelán: “Por este tiempo -1730- pensé dedicarme a las etimologías, en general, y en especial a las voces castellanas difíciles. Tomé veintitrés pliegos de marquilla en cuarto. A cada uno puse una letra del A. B. C. Y en él iba colocando las voces castellanas y como iban saliendo; y allí apunté mi conjetura para su etimología. Me será fácil escribir muchos tomos, pues tengo entresacadas muchas voces de muchos libros que he leído *de verbo ad verbum* (*Vida y Viajes*, p. 13). Case con estas mesmas palabras recorda nos *Elementos Etimológicos* a súa xa afastada inclinación vocacional: “por los años de 1730 descubrí en mí un genio dedicado a etimologías. Y así fui juntando más de treinta pliegos con voces castellanas distribuidas en pliegos por el A.B.C., pero todas las voces eran castellanas. Después di en juntar muchas voces gallegas con sus etimologías. Desde entonces acá escribí muchos y diferentes papeles a varios asuntos y hice dos jornadas a Galicia, en donde recogí muchas voces gallegas puras, porque allí tomé por asunto hacerme cargo de los nombres gallegos de las cosas de la Historia Natural y con la etimología que se me ofrecía de pronto reduciéndolos a la lengua latina” (BRAE, XVII, p. 734).

Non hai que esquecer que o ano 1726 sae o primeiro tomo do *Diccionario de Autoridades*, e é moi probable que pola mesma época fose Sarmiento facendo anotacións ou *Reflexiones sobre el Diccionario de la Lengua Castellana que compuso la Real Academia Española en el año de 1726*, publicadas por J. P. na BRAE, XV, 23-38. Para Gesta y Leceta o

escrito non é de Sarmiento; a razón do rexeitamento é evidente se se sabe que cando o autor escribiu o seu *Índice* o omitiu indebidamente xa que figura no tomo II, 2ª parte fols. 43 r. a 60 v. e atribúe ó comentario sobre *La Gran Conquista de Ultramar* os fols. 31 a 60, cando en realidade soamente abarca ata o 42 v.

Ó ver Gesta y Leceta a copia da Real Academia Española, que falta no seu *Índice*, rexeita a paternidade da obra. Nestas reflexións fanse frecuentes alusións a usos toledanos: advirte que *albanega* non é anticuado, úsase en Toledo, que *alfirez* tamén se usa alí, que na citada cidade existe a fonte das *Ciciones* (sen dúbida porque a súa viaxe estaba recente. Hai alí ideas un tanto estrañas, se a pasaxe non está viciada, vistas dende as últimas perspectivas do autor que evolucionan moito con respecto ás primeiras, por exemplo o reparo á plana 45 que di así: “Hay argumento fuertísimo en las voces españolas indeclinables, en los artículos y en las terminaciones que el *fundamento de la lengua castellana no es latina, aunque de esta se hallen muchísimas voces y aun artículos de la gallega son los menos que los de la griega*” BRAE, XV, 23). Sen dúbida se debe a que Sarmiento se atopa baixo a influencia da lectura recente (de 1715, Beroso, e de 1725 Miguel de Luna) dos falsos cronicóns. Unha visión retrospectiva de moito máis tarde recorda que polo ano 1725 en Pontevedra, con palabras do autor, “vi allí el libro de Miguel de Luna; de él no tenía aún la más mínima noticia. A poco que leí de él, no pude contener la risa, escarmentado ya, y bien, del petardazo que diez años antes me había pegado el Beroso y demás canalla de libros, que me había fingido Annio Viterbense, y de vuelta a Madrid leí en D, Nicolás Antonio el juicio que hacía de este infame impostor y de su tomo” (*Vida y Viajes*, pp. 10-11). Anos despois recordará tamén as ideas de Miguel de Luna: “creían que en España, y por lo que toca a Andalucía, era vulgar el idioma castellano de hoy, y la lengua arábica de Meca, que es hasta donde pudo llegar su majadería.” (*Educación de la Juventud*, 236).

Por influencia desas lecturas, aínda non rexeitadas decididamente, explicaríase o reparo que comentamos, escrito pouco despois da saída do tomo primeiro do *Diccionario*. Os comentarios e reflexións foron medrando a medida que ía saíndo a obra e chegan ata a letra ‘G’, é dicir o tomo III (1732).

Tamén o argumento de que o artigo galego procede do grego, non desaparece da mente de Sarmiento ata polo menos despois da segunda viaxe a Galicia (1745) debido á lectura dos documentos medievais que lle fixeron evidente a súa orixe. Abonda comparar o dito aquí con esta pasaxe da carta a Terreros: “de los griegos no han quedado monumetos inconcusos, excepto tal cual voz, y algún nombre de monte, río o lugar” para darse conta de cómo evolucionou o pensamento do autor.

O repaso da plana 60 sobre que as regras das etimoloxías “debían fundarse en los órganos, semejantes o desemejantes, con que cada letra se pronuncia” (BRAE, XV, 23) é un principio que repetirá frecuentemente ó longo das súas obras etimolóxicas.

O feito de que Sarmiento esqueza este primeiro borrón de observacións lingüísticas, pode deberse a que o repudiara conscientemente ou, pola súa pouca importancia, que o

tivera omitido por consideralo de pouco interese. Coidamos, pola nosa parte que é o primeiro intento de penetrar nos estudos etimolóxicos, e encerra un importante testemuño da súa evolución mental neste dominio. A integración do mesmo dentro do ms. da Real Academia Española, que contén obras lingüísticas de Fr. Martín, temos que explicalo como procedente dunha fonte mellor e máis fiel que a copia da *Colección Dávila*. Abonda con advertir que no texto dos *Elementos Etimolóxicos* que alí figuran, aínda se conserva a numeración de parágrafos orixinal, que copias aparentemente máis fidedignas como as xa citadas, no se preocuparon de conservar.

Polo ano de 1730 comeza a escribir as súas *Conjeturas* que chegaron a nós pero que, podemos asegurar, cunha redacción ben distinta da que nos di o autor que tiña no seu principio, xa que nela soamente se incluían voces castelás, e a que hoxe temos, inclúe xa voces galegas, topónimos, curiosidades de varia erudición, alusións a escritos tardíos, etc.

Isto implica supoñer que o autor ía suprimindo, engadindo, retocando continuamente a súa obra, que está xa moi diferente do que sería nun primeiro momento. É moi probable que o núcleo e pensamento orixinal da mesma resida precisamente nestas *Reflexiones sobre el Diccionario* que logo foron postergadas.

A década de 1730 a 1740 está ocupada, case toda, polos problemas relacionados coa defensa e publicación das obras de Feixoo. A *Demostración Crítico-Apologetica del Teatro Crítico Universal* é do ano 1732. Nesta obra aínda non pode dicirse que a preocupación etimolóxica domine, aunque xa se atopan algúns vestixios: *lareyra*, *hablar ad Ephesios*, nomes da *balea*, da illa de *Hierro*, etc.

Nesta última advirte: “No apruebo la ignorante satisfacción de aquellos, que oyendo etimologías, que no entienden, suelten la carcajada; pero se debe soltar la irrisión cuando se quieren introducir etimologías visiblemente quiméricas” (I, 107). Busca Sarmiento o nome que Plinio lle dá a unha das Illas Canarias, que é *Junonis Insula*, en Ptolomeo *Heras nesos*. Sobre este *Heras* ou *Hera* “se descubre la etimología fundada en las leyes, que se observan cuando una voz griega o latina se introduce entre las castellanas. Permite la *Analogía* que la E se transmute en IE: v. g. De *centum*, *tento*, *vento*, *terra*, *metu*, *hedera*, etc., decimos *ciento*, *tiento*, *viento*, *tierra*, *miendo*, *hiedra*. Ya tenemos de *Hera*, *Hiera*. También permite que la R se doble: v. g. De *Ario*, *Saraceno*, *parrocho*, *serare*, *morio*, *capparis*, etc., decimos *Arrio*, *sarraceno*, *parroco*, *cerrar*, *morrión* y *al-caparra*. Con que ya hemos sacado que la voz *Heras* o *Hera* pudo pasar sin violencia a pronunciarse *Hierra* o *Hierro*. (I, 711).

Vemos polo tanto que xa polo 1730, ten Sarmiento aprendidos dous dos fundamentais principios etimolóxicos: que as regras das etimoloxías están fundamentadas “en los órganos semejantes o desemejantes con que cada letra se pronuncia” e aqueloutro de que hai unhas leis que se observan nas transmutacións das palabras latinas ou gregas que pasan ó castelán.

Sen embargo non pode dicirse que por esa década a súa vocación lingüística domine sobre o principio da varia erudición que o domina.

Aínda a primeira metade da década seguinte, 1740-1745, responde a unha vocación indecisa pero xa inclinada cara ó lingüístico. É a época das *Memorias para la Historia de la Poesía y Poetas Españoles* (1741-1745). A investigación histórico-literaria fai que se introduza na lectura e na interpretación dos textos antigos e ábrelle unha nova vía de penetración no coñecemento da lingua castelá. Esta abordarámosa en estudio á parte, por agora abonda con indicar que a preparación das *Memorias* foi de importancia capital para contribuír a ensanchar o coñecemento da lingua castelá medieval e por medio dela ilustrar a moderna. Esta non deixaba de ser un obxectivo de observación continua no autor. Xa o temos visto recollendo palabras da Ríoxa, Salamanca, Eslonza, Asturias, Toledo. A Corte non se escapaba, pola súa linguaxe, ó seu estudio. Desde os “tonillos” dos seus pregoeiros, lembremos aquel que por 1730 pregoaba *alcarropones* e *aceitunas* e que soamente con oído descubre que era moro converso (*Elementos Etimológicos*, BRAE, XVI, 374) ata a anécdota sobre a palabra *garrochón*, que nos fan ver ó home preocupado por observar o fenómeno da linguaxe cotiá: “Pondré un ejemplo en una nueva voz que ha poco se introdujo en Madrid y ya está extendida por toda España, por boca y por escrito. Esta es la voz *garrochón*, que en la más moderna significación usual no tiene más antigüedad que la de veinte años. Introdújose a los principios de la nueva fábrica del Real Palacio, para despreciar a los pobres *manchegos* y *manchegas*, que a causa de la langosta y de el hambre se refugiaron en Madrid. Antes de ese tiempo era inaudito llamar *garrochón* a un manchego. Después acá es demasiado lo que ha cundido ese áspero epíteto y creo será eterno. Es fútil, ridículo y nada sólido lo que ha motivado el llamar hoy a todos los manchegos *garrochones*, *garrochonas*, y con sus aumentativos y diminutivos, *garrochoncitos* y *garrochonazos*. También he oído llamar al país de la Mancha el *país de la garrucha* (*Onomástico*, 42). A acepción, que nós saibamos, non ten sido recollida nos dicionarios, quizais por aldraxante para os manchegos; non obstante non pode negarse a súa veracidade, e Sarmiento pretende sinalar a súa orixe: “Cuando por los años de 1738 se inundó Madrid de pobres manchegos, por malicia o por necesidad, uno de ellos hurtó una *garrucha* para subir piedras. Un castellano que se halló presente le improperó con *daca* la *garrucha*, y por ser más breve le llamó *garruchón*. Gustó a los circundantes el apodo, y desde entonces se introdujo llamar *garruchón* a todo *manchego*. Hoy se llama *garrochón*, pero mal. Ha de pronunciarse *garruchón* pues el hurto no ha sido de *garrocha* sino de *garrucha*. Véase aquí el ningún fundamento sólido que he precedido, para llamar a los manchegos, y aun a los del arzobispado de Toledo y del obispado de Cuenca, *garruchones* o *garrochones*.”

Si los primeros a quienes llamaron *garrochones* no se hubiesen dado por sentidos, y no se hubiesen considerado como *toros agarrochados* con aquel mal aplicado dicterio, no hubiera el dicterio, apodo o chanza pasado adelante. Comunicóse la voz a los niños, a los ciegos y a los entremeses de las tablas, y ya será indeleble de la memoria. Y los futuros usarán la voz *garrochón*, sin entenderla, como nosotros usamos hoy muchas voces

que, ni sabemos su origen ni su fijo significado” (*Onomástico*, 60-61). É moi posible que o aldraxante epíteto non tivese esta orixe pero non parece improbable que esa fose a explicación que se daba por aqueles tempos.

As voces infantís, as aldraxes, as voces deshonestas, todo atopa acollida nas observacións de frei Martín. Para el todas as voces son iguais, non se deixa levar por falsos pudores, o uso e o estudio etimolóxico dignifican as palabras. E explícanos, xa que logo, os eufemismos infantís de *polla*, *pollita*, *pajarillas* e tamén o *mazmarrillo* de Nebrija.

Pero alternando con esta preocupación constante en observar a fala viva, xorde pola década do 730 outra preocupación de orde lingüística nacida como consecuencia da polémica arredor do *Teatro Crítico*.

Daquela é cando se dá conta de que unha boa parte das críticas honestas, e non as malévolas, feitas á obra de Feixoo proceden de que os lectores non dominan nin coñecen a lingua castelá dos libros, e non se recata de dicilo na portada da súa *Demostración*: “por no haber entendido hasta ahora la conexión y obvia significación de las voces”.

Hai unha pasaxe moi expresiva do pensamento do beneditino sobre este problema de comunicación da cultura. Entra nela, coma sempre, unha circunstancia persoal: “A un amigo mío castellano, y que profesaba una de las tres facultades mayores, di mis dos tomos de la *Demostración Crítico-Apologetica* para que los leyese. Leyó algo. Pero quedé aturrido cuando, viniendo a mi celda, me dijo que no entendía muchas de las voces que yo usaba. Díjele que fuese apuntando en un cuaderno las voces que no había entendido, como las iba leyendo, que yo se las explicaría con extensión y claridad.

Doblóse mi aturdimiento cuando leí en el cuaderno las voces que no había entendido. No hablo de las que eran propias de alguna facultad, o de erudición poco trivial, sino de las que yo jurara entendían todos los castellanos, y que por eso las había usado. Entonces, haciéndome juez de mí mismo, sentencí que mis dos tomos tenían muy poco del idioma castellano verdadero, y que sólo hablaba en ellos el híbrido castellano de la moda, que se escribe y no se habla, y que si se lee en algún concurso de castellanos y puros romancistas todos se quedan en ayunas”. (*Onomástico*, 352-353).

Na lectura das diatribas contra do *Teatro Crítico* adquire esta convicción. Na súa propia obra, quizais pouco despois de publicarse, experimenta unha vez máis, e por parte dunha persoa culta, a incomunicabilidade científica pola ignorancia nos lectores da lingua castelá y por iso sentencia tan duramente a súa linguaxe e fai un implícito propósito de escribir en castelán vulgar.

Isto mesmo nos confesa noutra ocasión: “Estoy en que el atraso de la literatura en España procede de que los más estudian en lengua que no entienden bien, y que se contentan con saber trescientas o cuatrocientas voces no más. La ciencia es infinita, también debe ser infinita la extensión de la lengua que debe jugar con ella. El castellano que sigue las letras, pregúntese a sí mismo, cuanta es la cosecha de voces castellanas que posee” (*Educación de la Juventud*, p. 188).

Calquera que tivese que aprender a lingua castelá se decataba de que a maior parte dos casteláns ignoran o seu propio idioma e teñen tan pouco coñecemento da súa riqueza léxica que os incapacita para o recto comprender dunha obra escrita nese idioma.

Vexamos como o P. Sarmiento ten adquirido ese dominio da lingua castelá, a dos libros e a da conversación; unha vez máis fala pola súa experiencia: “Los hombres no se entienden ni se comunican por conceptos como los ángeles, sino con voces que a ese fin inventó “ad placitum” la sociedad humana. Así, el que no tuviere idea del significado que, como a su signo, corresponde a tal voz, queda incomunicable con los eruditos, y estos quedan incomunicables con él, sea por vía de libros o por vía de disputa o de conversación familiar. Yo tengo la costumbre de manifestar en las conversaciones mi ignorancia. Si en ellas oigo alguna voz que no entienda yo soy libre en suspender la conversación hasta que me explique el verdadero significado y yo quede enterado de él. No sé si es impulso natural de no querer oír voces que no entienda del todo, o si es resultado de la costumbre que he tenido y tengo de no leer libro alguno cuyas voces, para mí nuevas, no procure entenderlas antes por medio de algún diccionario o castellano o latino.

Siguiendo este utilísimo método he notado, así en los libros como en las conversaciones, que muchos, que escriben y hablan, no tienen idea del significado de las voces que usan. Pondré un ejemplo verdadero que aturdirá a todos. Estando yo en conversación con un sujeto castellano de mediana capacidad y de alguna lectura, y con el cual había vivido y comunicado en esta corte más de treinta años, le oí la voz *rana* en una expresión a la cual repugnaba el significado de *rana*. Creyendo que esta voz tuviese dos significados le pregunté “¿Qué entiende usted por la voz *rana* en esa expresión?”

Díjome que por *rana* entendía, y había entendido siempre, un animalejo como un dedo, sin piés y con cabeza grande y cola larga, el cual se ve en tropa con otros en las lagunas. Poco tardé en observar que hablaba del *renacuajo*. Preguntéle aturrido: “Pues, señor, ¿qué juicio hacía usted cuando leía y oía las ancas de *rana*, siendo así que esa voz *rana* en su idea no significa animal con pies? ¿Cómo componía el atributo de *cantar, saltar*, etc.?” No respondió sino que en su lugar la *rana cuadrúpeda* se llamaba *sollanco*, y el animalejo sin pies se llamaba rana”. (*Notas al Priv Ordoño II*, pp. 348-349).

Os libros primeiro, as conversacións despois, son as indeclinables etapas por onde ten que pasar esa preocupación do autor de aprehender o castelán e que o leva indefectiblemente polos camiños da lingüística. É a carreira que se inicia naquel *¿Qué quiere decir charitas?* E que se continúa por toda a súa vida. Pregúntalle primeiro a súa nai, pregúntalles despois ós libros, pregúntalles ós dicionarios (que sempre di que lle quedan minutos en castelán), pregúntalle, en fin, a toda persoa que se comunica con el.

O suxeito castelán aquí aludido sería sen dúbida un montañés, de San Vicente de la Barquera, xa que en *Conjeturas* (fol. 311 v.-312 r.) recolle a palabra: “*Sollanco*. Lllaman así (o *sollaco*) en la marina de San Vicente de la Barquera a la *rana*”.

A anécdota é moi significativa e axiña chega o momento en que “cansado de preguntar a quienes no me sabían responder, determiné responderme a mí mismo, consultando libros para lo material de la voz y para lo formal del significado (*Elementos*, BRAE, XV, p. 672).

O peor é que vai descubrir que nin sequera os libros poderán responder á súa insaciable curiosidade. Pronto vai atopar o mellor libro. Achégase unha nova crise e un novo paso cara a lingüística. A crise empeza en canto a súa curiosidade penetra nos dominios da Historia Natural, aí nin os libros valen porque son poucos e moi malos, non serven máis que para armar confusións. Recordará algún día aquel estado de ánimo: “Por los años de 44 tenía la cabeza llena y atestada de nombres, pero sin poseer las ideas de las cosas. Sólo sabía las voces, y hablaba de ellas como un papagayo, y suspiraba no poco por ver los significados” (*Onomástico*, 188). Xa antes –dinos–: “Era mucho el gozo que me causaba el tropezar con una voz castellana o latina cuyo significado penetraba, aunque no palpase la cosa, y con más especialidad si la cosa pertenecía a la Historia Natural”.

Este gozo e eses suspiros pronto se van dilatar e acougar, achégase o ano 1745, o 9 de maio marcha ó Capítulo Xeral da Orde en Valladolid, e de alí a Galicia. Vai ben preparado, dínolo el mesmo: “Tomé y llevé conmigo un libro en cuarto y en blanco, para ir escribiendo en él mi *Diario de todos mis Viajes*. Apunté todos los lugares por donde pasaba y todas las inscripciones con que tropezaba. También apunté todos los vegetables que veía, con sus nombres gallegos de frutos y frutas, todos los pescados, conchas y mariscos. Todas las aves y animales. También me fecundé de muchas voces gallegas vulgares y el *Diario* ocupó veinte pliegos. Y ocupé otros veinte pliegos en cuatro cuadernos de las voces gallegas que oí en Pontevedra y Galicia.

Con esa ocasión me aficioné infinito a la Historia Natural, a la Botánica y a la Lengua Gallega, y a averiguar el origen y etimología de cada voz gallega reduciéndola al latín. El año de 1730 escribí sobre las etimologías de las voces castellanas, sin pensar en las etimologías de las voces gallegas hasta 1745” (*Vida y Viajes*, pp. 16-17).

Con esta viaxe, entra definitivamente o galego nas preocupacións lingüísticas de Sarmiento, simultaneando co castelán na preocupación etimolóxica. Os materiais recollidos non son soamente de Galicia, desde que sae de Madrid ata que volve, a súa pluma non para de tomar notas apresuradas, elas van ser o delicioso manxar que no escuro silencio da súa cela, alimentará durante quince anos o recluído gusto do bo monxe.

Esa viaxe é unha verdadeira delicia. É unha viaxe europea, feita cos ollos ben abertos, non dedicada ás magnificencias monumentais, senón ás humildes cousiñas que observa: plantas, flores, nomes de perdidas aldeas. Non hai ningunha palabra dedicada ás grandes cidades: Valladolid e as grandes poboacións non parecen interesarlle, si, en cambio, unhas moedas que alí atopa. Parece que vai na procura da pequena historia, non a dos heroes senón a dos homes. A viaxe empeza con esta curiosa anécdota: “En Guadarrama hoy domingo 9 de mayo de 1745. Nos dieron 4 camas pero sin ninguna manta,

pues dijeron que en las camas de este país no se usan mantas”. Aínda así as viaxes gústanlle xa que neles atopará o complemento máis fino da súa curiosidade, o seu mellor libro tal como escribe nunha maravillosa carta ó Duque de Medina Sidonia, xa na súa terceira viaxe a Galicia, que non resistimos o pracer de trascribirla: “En cuanto a libros acá he encontrado, y tengo a mano, un antiquísimo y corpulentísimo tomo en folio y de marca más que atlántica. El códice es original, y está impreso con un género de caracteres, que a primera vista parecen claros y muy sencillos, pero son difíciles de comprenderse; y no obstante son constantísimos en su estructura, y concurriendo mucha aplicación y estudio continuado se podrán descifrar y leer. Es libro que no tiene índice separado, pues casi todo él es índice de otra mayor obra. Por ser original no tiene varias lecciones que hagan problemático su contexto, como la mayor parte de los libros antiguos, que he dejado en mi celda. Tampoco tiene fe de erratas, pero sí un testimonio auténtico, y de pluma muy superior, que advierte y testifica, que en todo el dicho códice no se halla errata alguna, ni en el contexto, ni en su sentido, ni en la impresión.

Su título es *Historia Universal y a lo vivo de las Prpiedades de todas las cosas Criadas*. Tiene láminas y figuras tan perfectísimas, que ni podrían ser mejores. He notado que no tiene licencia, ni del Consejo ni del Vicario, ni de Comunidad alguna; y consiguiente a esto, que tampoco tiene alguna aprobación o censura de Maestro, Doctor o Bachiller. Discurro que acaso será porque es libro muy anterior a la invención de estas arracadas de los libros. Por lo mismo tampoco tiene tasa, y a mi ver, no hay precio en el mundo que le pueda corresponder. El prólogo es muy conciso, y la obra ella misma se dedica a su autor” (*Semanario Erudito* VI, pp. 214-215).

É este o libro preferido de Sarmiento, o que suspiraba por ler nos albores da súa vocación galaica, alá polo ano 1744, o que o anoa á súa infancia case morta, á lingua que mamou, á vida que ten vivido e o que lle fai suspirar despois na súa “oscurísima celda”, que soamente a súa resignación e bo humor saben sufrir.

A partir desta época comeza a creación das obras de lingüística galega a que antes fixemos referencia e que xa ocuparán, máis ou menos intensamente, o resto da súa vida. Isto non quere dicir que quede marxinado o castelán, nada diso. O libro da vida ensinoulle tamén a ler en castelán, tanto é así que chega un momento en que se dedica con verdadeiro afán a ler entremeses para coñecer a lingua falada. Parece coma se se cansara xa do seu orgullo, dos seus libros, os seus 6500 tomos, coma se non lle ensinaran xa nada, coma se as súas fontes estivesen esgotadas, e a súa sede máis acrecida que nunca, por iso en 1763 escribíalle desde o convento ó seu libreiro Mena: “Ya sabe vuestra merced que el título del Catálogo de mis libros manuscrito dice: *Índice de los que me enfadan*. Puse ese título por chiste y gracia. Ahora ya le miro con título de justicia, después que di a leer Entremeses y Donaires. Vayan por la ventana, y en día de lluvias, toda la canalla de 6500 tomos, que me ocupan los estantes, *pues con todos ellos jamás pude saber la verdadera lengua castellana hasta que leí los entremeses*.

Ahora con esa lectura ya puedo hablarla en corro de verduleras, caleseros, mozos de mulas, alcaldes de aldea y rufianes, brujas y macarenos, etc. Vayan por la ventana y al

infierno las *Soledades* de Góngora, vayan por las ventanas y a la cueva de los leones la Escuela de Daniel. Si hace ahora cuarenta años hubiese dado en el chiste de leer entremeses, estaría más adelantado: viviría más lícitamente divertido y sin tantas destilaciones” (*Cartas*, CEG, X, p. 320).

Este momentáneo desafío, que o editor das citadas cartas considera irónico, sen razón ningunha, e proba con que vería o éxito das producións dramáticas curtas, responde a unha afección, desde sempre moi arraigada nel: ó estudio da lingua popular, das expresións conversacionais, vulgares que, a cotío advirte, son tanto ou máis interesantes cás da fala refinada.

En resumo a formación dunha mentalidade lingüística en Sarmiento, parécenos debida a unha necesidade de aprender unha lingua que descoñece, o castelán, que lle esixe unha maior atención, en parte para esquecer os seus dialectalismos galaicos, en parte para unha exacta comprensión dunha lingua que ignora. Esa continua vixilancia da súa expresión, condúceo inconscientemente a reparar en toda variedade dialectal que observa, e a buscar o exacto significado de cada voz que oe ou le. É tan antiga coma a súa toma de contacto coa ciencia, que sempre foi para el castelá, é a única clave dun problema de comunicación, como el mesmo nos di, que se non se comprende péchase toda posibilidade de entenderse e ser entendido. Sabe isto moi ben; xa desde os seus anos de estudante salmantino dáse conta de que “más de la mitad de lo que se disputa en las aulas se reduce a cuestiones de nombre, a porffas, voces y patadas, de lo que, aún siendo mozuelo, he sido testigo de vista”. (*Educación Juventud*, p. 194).

Por isto convén fixar moito a atención nas palabras, estudialas a fondo, saber os seus primeiros significados, saber cómo funcionan na boca da xente do pobo, e saber por fin que sen dominalas non se domina o saber.

A publicación do *Diccionario de Autoridades* lévao ás súas primeiras observacións etimolóxicas, a polémica arredor da obra de Feixoo ábrele os ollos sobre a súa importancia; coa súa segunda viaxe a Galicia entra o galego na esfera do seu interese lingüístico, ata agora a penas lembrado. Os libros de viaxe, lectura favorita, que compensaba a sedentariedade da súa vida, prepáranos para a observación da Historia Natural, enraizada xa no seu cerne cos problemas lingüísticos que introduce o nome vulgar de cada ser vivo. Os nomes das vilas, ó tratar de explicalos, lévano á toponimia; e tamén sería doado pensar ó contrario: os nomes das plantas, de animais, de vilas lévano ó estudio da Historia Natural, da Xeografía Histórica, da Toponimia. Porque en todos estes estudos é a faceta lingüística a que predomina, a que os conforma e xustifica; é aquel inmenso baleiro de cousas que no ano 1744 suspiraba por axustarse naquela cabeza chea de palabras, á realidade da vida.

A segunda viaxe complementábase e intensifícase coa terceira que aumenta aínda máis a súa preocupación polo galaico; xa non será o lingüístico senón tamén todo o social e humano relativo á terra que o viu nacer, o que entrará nas súas preocupacións.

Desde 1745 quedan definitivamente apresados no interese científico de Frei Martín: o castelán, as súas variedades dialectais, a lingua diaria, a lingua culta, o galego, a historia da linguaxe, todo incluído nun conxunto que ten como obxectivo esencial a explicación ou etimoloxía de cada voz.